

Władysław Śliwiński
Uniwersytet Jagielloński

**INWERSJE BAROKOWE W KANIKULE I LUTNI
JANA ANDRZEJA MORSZTYNA**

Pojęcie inwersji jako stylistycznego środka składniowego, polegającego na przedstawieniu tzw. naturalnego (zwykłego) szyku wyrazów w zdaniu, pojawia się we wszystkich podręcznikach poetyki i stylistyki, także w opracowaniach historyczno-literackich poszczególnych epok czy autorów. Literaturoznawcy chętnie posługują się terminem – tropem bądź figurą retoryczną (Korolko 1998: 110), wskazując na jego użyteczność w analizie stylu wypowiedzi poetyckich, zwłaszcza barokowych. Ta powszechna świadomość językowo-stylistyczna filologów nie wpłynęła jednak na podjęcie prób wyjaśnienia, jak należy owo zjawisko składniowe rozumieć, czy jest ono w jakiś sposób zróżnicowane, a więc wewnętrznie niejednorodne, a co za tym idzie, czy porównywane okresy literackie, np. renesansu i baroku są faktycznie skonstrastowane przez przeciwstawienie szyku prostego – poza nielicznymi wyjątkami – szykowi skomplikowanych układów przestawnych (Kotarski 1972: 29-30).

Nie uda się, niestety, wyjść poza takie ogólne (a może nawet ogólnikowe) stwierdzenia, jeśli nie wypracuje się właściwej metody opisu porządku słów w strukturach składniowych języka polskiego, którą dałoby się zastosować do analizy nie tylko wypowiedzi potocznych i użytkowych, ale też i artystycznych. Dzisiaj sytuacja przedstawia się pod tym względem zdecydowanie korzystniej niż w przeszłości, ponieważ językoznawcy dysponują już stosowną metodologią opisu szyku wyrazów (Wierzbicka 1963; 1964; Śliwiński 1982; 1984; 1992), umożliwiającą interpretację współczesnych i dawnych tekstów, wypowiedzi prozatorskich i wierszowanych, sformułowań neutralnych i stylistycznie nacechowanych. Jedynie poznanie reguł linearnego kształtowania konstrukcji syntaktycznych w polszczyźnie umożliwia podział wariantów szyku na układy podstawowe, prymarne i pochodne, wtórne, a zatem wydobycie rozmieszczeń inwersyjnych w opozycji do zwykłych, inwariantnych. Przy spełnieniu

tych warunków uzyskuje się dopiero podstawę do rzeczywistej oceny zespołów przedstawianych w dwu odmiennych stylach pisarskich.

Przedmiotem niniejszego artykułu jest charakterystyka inwersji jako zjawiska językowego, ukazanie typów przestawień składniowych, występujących w dwu zbiorach lirycznych J. A. Morsztyna, *Kanikuła* i *Lutnia*, a także porównanie zabiegów inwersyjnych stosowanych w utworach przez poetę barokowego z permutacjami, jakimi posługiwał się wcześniej we fraszkach, pieśniach i trenach Jan Kochanowski. Inwersyjne struktury linearne ekscerpowano z wierszy Morsztyna, opublikowanych przez Bibliotekę Narodową w tomie *Wybór poezji* (Kraków 1998), uzyskane z analizy dane empiryczne porównywano następnie z odpowiednimi dla Jana Kochanowskiego, zawartymi w artykułach W. Śliwińskiego (Śliwiński 1984; 2006).

Autorzy znanego *Słownika terminów literackich* przez inwersję rozumieją

taki szyk wyrazów w zdaniu, który na tle obyczaju języka literackiego odczuwa się jako niezwykły, bądź z powodu zmiany normalnej kolejności zależnych składniowo od siebie wyrazów, bądź z powodu rozbicia jednolitych grup składniowych przez wtrącenie słów do nich nie należących” (STL 1976: 170).

Ta definicja zwraca uwagę co najmniej na dwie sprawy: po pierwsze, że szyk wyrazów powinien być badany z uwzględnieniem określonych struktur składniowych, tj. grup nominalnych lub konstrukcji predykatywnych (czyli zdań) i po drugie, że rozczłonkowanie inwersyjne obejmuje zjawiska składniowe niejednorodne, przynależne do różnych porządków budowy tekstu.

W artykule zajmiemy się rozmieszczeniem składników syntaktycznych w grupach nominalnych (zwanych też imiennymi lub atrybutywnymi) przede wszystkim dlatego, że obecność w tekstach rozbudowanych grup z przydawkami różni istotnie wypowiedzi poetyckie od innych odmian języka, na przykład potocznej mówionej. Grupy nominalne – zasadniczy przedmiot naszego opisu – wydziela się na podstawie kryteriów składniowych lub semantyczno-logicznych. Kryteria pierwszego typu sformułował J. Kuryłowicz, według którego

człon podstawowy, czyli konstytutywny, grupy jest członem określanym, podczas gdy człon podstawowy, czyli konstytutywny, zdania – to jego człon określający, czyli orzeczenie (Kuryłowicz 1971: 43).

Natomiast kryteria drugiego typu zawdzięczamy J. Safarewiczowi. W jego ujęciu

różnica pomiędzy tymi dwoma rodzajami struktur polega na uwzględnianiu czy też nieuwzględnianiu sądu o istnieniu: struktura całkowita obejmująca wykładnik sądu o istnieniu jest zdaniem; struktura całkowita nie wyrażająca tego sądu jest grupą (Safarewicz 1971: 46).

Owe podstawowe struktury składniowe różnicują dalej czynniki determinujące rozkład komponentów w poszczególnych zdaniach i grupach. Szyk wyrazów w zdaniu, czyli jego aktualne rozczłonkowanie, zależy każdorazowo od realizacji nowych zadań komunikatywnych. Z tych powodów normalny rozkład informacji w wypowiedzeniu musi przebiegać od tematu (punktu wyjścia, *datum*) zdania do rematu (punktu

dojścia, *novum*, jądra) zdania. Z kolei porządek słów w grupach nominalnych warunkują już nie przyczyny komunikatywne, lecz gramatyczno-semantyczne, dopełniane sporadycznie względami uzualnymi (zwyczajowymi).

Inwersja – jak już wcześniej zaznaczyliśmy – jest zjawiskiem, które kryje w sobie zupełnie niejednolite mechanizmy językowe, jedne bowiem sprowadzają się do liniowego rozciągania struktur tekstowych przez przesunięcie składnika określonej grupy do przodu bądź do tyłu, drugie zaś polegają na przekształcaniu wyjściowych modeli linearnych, przewidzianych do realizacji danych struktur składniowych. Należy zaznaczyć, że obydwie procesy-źródła inwersji, tj. rozciąganie i przekształcanie zachodzą zarówno w prostych, jak i rozbudowanych grupach nominalnych oraz odsyłają stale do normatywnych układów szyku.

Efekty inwersyjne osiąga się przez stosowanie permutacji, które służą rozciąganiu i przekształcaniu syntagm. Przez permutację będziemy tutaj rozumieć regułę transformacyjną, zmieniającą dany wariant linearny, normatywny i nienacechowany w inny układ szyku, nienormatywny (oboczny) i nacechowany stylistycznie. W grupach nominalnych ze względu na realizowane zmiany (transformacje) linearne można wyodrębnić następujące typy permutacji inwersyjnych:

1. rozciągające,
2. modyfikacyjne,
3. mutacyjne,
4. kumulacyjne.

Ad 1.

Permutacje rozciągające, wprowadzane do wypowiedzi, zamieniają ciągłe struktury syntaktyczne w struktury nieciągłe, przyczyniając się do powstania dwu wariantów liniowych: odległej prepozycji i odległej postpozycji. Taki typ rozczłonkowania linearnego fundują składniki syntaktyczne niewchodzące w żadne związki strukturalne z elementami konstytuującymi daną grupę składniową, czyli komponenty przeniesione (interpolowane) z zewnątrz do konkretnego układu ciągłego w celu rozbicia jego jednolitości strukturalnej. W funkcji segmentów rozciągających konstrukcję imienną występują z reguły orzeczenia samodzielne lub z określnikami, dopełnienia czy okoliczniki, współtworzące rozpatrywane wypowiedzenia, wreszcie zaimek zwrotny *się*, wyraz modalny czy forma wołacza.

Jak wynika z analiz, w wierszach Jana Andrzeja Morsztyna dominuje odległa prepozycja zarówno w układach prostych (138 wystąpień), np.:

- Ogrody z **włoskiej** obnaża **ozdoby** (s. 7, w. 11),
 I **dwoistym** mię **plomieniem** podchodzi (s. 8, w. 16),
 Które **bogate** w sobie kryją **łupy** (s. 10, w. 4),
 I z **mych** się **węzłów** wywikławszy, rzeczce (s. 14, w. 31),
Słodkich im ze Włoch **win** nie niosły muły (s. 16, w. 17),
 Prędej **na górne** bije piorun **wieżę** (s. 17, w. 38),
 Ten **tluste** tłucze kobusem **przepiórki** (s. 17, w. 50),
Przykrego nigdy nie słyszy **hałasu** (s. 18, w. 74),
 I **inszej** nie masz po tej śmierci **szkody** (s. 25, w. 7),
 Kiedy **ostatnią** Parki zwiną **przędzę** (s. 26, w. 12),

Obróć **łaskawe**, panno, ku mnie **oczy** (s. 45, w. 1),
 Inszy, choć z **hipokreńskiej** nie pił nigdy **bani** (s. 47, w. 13),
 I **pocziwe** ucieszysz zdrowiem swym **rodzice** (s. 61, w. 24),
Do słodkiej chciała przyuczać **niewoli** (s. 80, w. 16),
Z lombardzkim zawsze wiodłeś zwadę **winem** (s. 88, w. 41),
Hetmańskie potem puścisz w bok **fabryki** (s. 111, w. 35),
 Śmie **swoje** nad Rzym przekładać **Słowiany** (s. 121, w. 32),
Do swojej, Janie, wyprawujesz **Zoży** (s. 138, w. 2)

– jak i rozbudowanych (15 wystąpień), np.:

I **dwa słowiańskie** graniczą **narody** (s. 3, w. 40),
Blaski złotego przynosi **przędziwa** (s. 53, w. 18),
 Piekło **tak szpetnej** nie chowa **pokusy** (s. 56, w. 16),
 I **na tve** się zapatrzę **kwiateczki ozdobne** (s. 66, w. 18),
 Oddaj **twe**, wierszu, **i moje pokłony** (s. 109, w. 4),
 I **pański** miniesz **pałac Ujazdowa** (s. 109, w. 8),
 I **swar poselskiej** zagłuszy cię **izby** (s. 113, w. 71),
Grób swego Manto pokazuje **syna** (s. 120, w. 12),
 Może-ć **twój** wierszem mówić **dowcip żyzny** (s. 120, w. 25),
 I **te żartowne** poprzetapiać **mrozy** (s. 138, w. 8),
 Już **swoje wrone** pędzi na świat **klacze** (s. 143, w. 2).

Dystansuje ona konkurencyjny układ, odległą postpozycję, na którą w grupach prostych przypada 35 wystąpień, np.:

Dzień na świat **wozem** przywiezie **różanym** (s. 7, w. 3),
Pies ją **niebieski** żywota pozbawił (s. 11, w. 19),
Len tylko **biały** wystawiał strój z pełna (s. 16, w. 27),
 I mówi: „Pójdźmy **kwiatki** rwać **rozliczne**
 i z wymion krowich **pożytki** brać **mléczne**” (s. 34, w. 7-8),
 Jak żyją liściem, jak gęste osnowy
 Puszczając, **domek** gotują **grobowy** (s. 35, w. 3-4),
 Już wszystkich **skrzydły** okrył sen **słodkimi** (s. 35, w. 5),
 A **serce** serca dwie w sobie **me** kryje (s. 40, w. 70),
 Toną **dochody** w twoim domu **moje** (s. 57, w. 25),
 Kiedy **kielichem** dadzą wina **sporem** (s. 115, w. 115)

– natomiast w grupach rozbudowanych tylko dwa wystąpienia tekstowe, por.:

Tyś **węzeł twardo** zerwała **związany** (s. 135, w. 5),
 To właśnie twój czas, wtenczas się **surowych**
 Nie bój **dekretów** na się **marszałkowych** (s. 115, w. 117-118).

Ad 2.

Permutacje modyfikacyjne przekształcają podstawowe (wyjściowe) struktury linearne w oboczne warianty szyku w taki sposób, że nie zmieniają (nie naruszają) zasadniczo budowy wewnętrznej układów normatywnych, przewidzianych dla realizacji danych grup imiennych. Te transformacje szyku mają charakter ilościowy, dotyczą bowiem zmian zachodzących w obrębie wariantów tego samego rodzaju, tego same-

go typu, a więc zastępowania układów konfiguracyjnych – konfiguracyjnymi, a układów koncentrycznych – koncentrycznymi. Permutacje modyfikacyjne przebiegają zawsze tylko na jednym poziomie wariacji linearnej.

Kluczowe dla zrozumienia modyfikacyjnych przekształceń szyku są pojęcia wariantów konfiguracyjnych i koncentrycznych (Wierzbicka 1963; 1964; Śliwiński 1982; 1984; 1992). Układ konfiguracyjny powstaje wtedy, gdy para wyrazów wchodzących w skład konstrukcji połączonej związkiem podrzędnym nie jest rozdzielona w tekście (czyli że jej składniki bezpośrednio sąsiadują ze sobą), np. *rozum powity łańcuchem*, albo jest rozdzielona jedynie elementem podrzędnym w stosunku do któregoś ze składników tej pary, np. *huk twoich strun*. Warianty konfiguracyjne rozpadają się dalej na konpozycyjne i interpozycyjne. Jeżeli w danej grupie atrybutywnej porządek strukturalny pokrywa się z porządkiem linearnym, to wówczas mamy do czynienia z układem konpozycyjnym, np. *miłość niesyta łez ludzkich*. Jeżeli natomiast składniki stojące w związku gramatycznym rozdziela wyraz podrzędny w stosunku do jednego z nich, to wtedy mamy do czynienia z układem interpozycyjnym, np. *potoki bielące się srebrną pianą*.

Układ koncentryczny zaś polega na takim prepozycyjnym lub postpozycyjnym rozłożeniu dwu przydawek w stosunku do trzonu grupy, by jedna z nich sytuowała się w bezpośrednim sąsiedztwie rzeczownika, druga, zepchnięta do odległej prepozycji lub postpozycji, określała już nie sam rzeczownik, lecz całą grupę, np. *swój nieutulony żal, krzyk ptactwa z rana*.

Ponieważ układy konfiguracyjne mogą być w tekstach rozwijane według wzoru koncentrycznego, a koncentryczne według wzoru konfiguracyjnego, prowadzi to znowu do wyodrębnienia klasy wariantów różnorodnych, mieszanych, tj. konfiguracyjno-koncentrycznych, np. *śniegi zatwardziały od mrozu w wieczność*, i koncentryczno-konfiguracyjnych, np. *obfite sykulskie góry przykryte macicą*.

Dysponując stosowną terminologią badawczą, możemy już przedstawić przykłady permutacji modyfikacyjnych, wybranych z utworów Jana Andrzeja Morsztyna. Przegląd rozpatrywanych modyfikacji ograniczamy do grup trójczłonowych. A oto typy wariantów linearnych, w których poeta zastosował transformację modyfikacyjną.

1. Zamiast układu normatywnego jednostronnego postpozycyjnego konfiguracyjnego konpozycyjnego występuje układ inwersyjny jednostronny postpozycyjny konfiguracyjny interpozycyjny, np.:

I modrzewina czerni nie znająca (s. 12, w. 17),
 Nie kryj mi, Jago, **twarży grzechu godnej** (s. 36, w. 18),
 Ty masz związane ręce, ja wolności
 Zbyszy mam **rozum łańcuchem powity** (s. 140, w. 7-8),
 Sroga jest **zmija żądłem jadowita** (s. 118, w. 1).

2. Zamiast układu normatywnego jednostronnego postpozycyjnego konfiguracyjnego interpozycyjnego występuje układ inwersyjny jednostronny prepozycyjny konfiguracyjny kompozycyjny, np.:

Fontanną – oczy i **gorzkich łez woda** (s. 51, w. 10),
 Ale **wiernego sługi chciwość** bierze (s. 117, w. 11),
 Wypocznij sobie **od twoich strun huku** (s. 128, w. 2),
 Że dzwony mają **wielkich cnót nadanie** (s. 153, w. 2).

3. Zamiast układu normatywnego jednostronnego postpozycyjnego konfiguracyjnego interpozycyjnego występuje układ inwersyjny jednostronny postpozycyjny konfiguracyjny konpozycyjny, np.:

Ni uszu twych głos panien zdradliwych dosięże (s. 59, w. 7),
Zachodem słońca mego utrapiony (s. 151, w. 10),
 I toporami, **znakiem rządu swego**,
 Narąbie sobie chrustu zielonego (s. 156, w. 29-30).

4. Zamiast układu normatywnego jednostronnego postpozycyjnego konfiguracyjnego interpozycyjnego występuje układ inwersyjny jednostronny prepozycyjny konfiguracyjny interpozycyjny, np.:

I zwiedziawszy **narodów wielu obyczaje** (s. 59, w. 3),
Oczu twych strzały sięgały człowieka (s. 69, w. 6),
 Wróżą nam **deszczu gęstego potoki** (s. 129, w. 14),
 Przyzna mi **sędziów roztropnych ławica** (s. 153, w. 11).

5. Zamiast układu normatywnego obustronnego konfiguracyjnego z bezpośrednią prepozycją przydawki przymiotnej i bezpośrednią postpozycją przydawki dopełniaczowej występuje układ inwersyjny obustronny konfiguracyjny z bezpośrednią prepozycją przydawki dopełniaczowej i bezpośrednią postpozycją przydawki przymiotnej, por.:

Cuda miłości, **czarów sposób nowy** (s. 39, w. 39),
 Znaczne w niej **kształtu wizerunki wszelkie** (s. 52, w. 9).

6. Zamiast układu normatywnego jednostronnego prepozycyjnego koncentrycznego występuje układ inwersyjny jednostronny prepozycyjny koncentryczny z odwróconą kolejnością przydawek w bloku kongruentnym, por.:

Widzi to Wenus, ale nie dba ani
Zwykłym jej trybem tej hardości gani (s. 9, w. 19-20),
 Choćbyś taifa, sama cię wydaje
 Prośba i **chciwe twe obyczaje** (s. 57, w. 29-30).

7. Zamiast układu normatywnego jednostronnego prepozycyjnego koncentrycznego występuje układ inwersyjny jednostronny postpozycyjny koncentryczny, np.:

I ogień lejesz **gardłem swym pieniącym** (s. 8, w. 2),
 Że twarda, ni jej wzrusza **stan mój oplakany** (s. 21, w. 8).

8. Zamiast układu normatywnego jednostronnego prepozycyjnego koncentrycznego występuje układ inwersyjny jednostronny postpozycyjny koncentryczny z odwróconą kolejnością przydawek w bloku kongruentnym, por.:

Dafnis, będąc od swej opuszczony

Dorynty, tak **żał nieutulony**

Swój wyrażał, a góry słuchały (s. 62, w. 1-3),

Dziewka ma smaczna, niech się zawsze śmieje (s. 148, w. 13).

Ad 3.

Permutacje mutacyjne zmieniają podstawowe (wyjściowe) modele linearne w ten sposób, że łamią bazowy, normatywny wariant szyku, zastępując go zupełnie innym. Transformacje tego rodzaju mają charakter jakościowy, gdyż przekształceniu ulega tutaj struktura wewnętrzna danego układu, a zatem te permutacje dotyczą już nie jednego, lecz różnych poziomów wariancji linearnej.

Skoro transformacje mutacyjne tworzą z wariantów standardowych jakościowo nowe układy szyku, muszą więc zastępować regularne modele konfiguracyjne koncentrycznymi (np. *nierozsądne plemię Klimeny* → *Klimeny nierozsądne plemię*), a koncentryczne konfiguracyjnymi (np. *na twe wdzięczne pojrzenia* → *na twe pojrzenia wdzięczne*). Zmiany mutacyjne prowadzą do bardziej jeszcze pogłębionych przekształceń strukturalnych szyku, polegających na wprowadzaniu w miejsce wariantów konfiguracyjnych przeciwstawnych im układów niekonfiguracyjnych, czyli cyrkumpozycyjnych, w których jednostronnie zostaje zerwany związek gramatyczny między składnikami zespolenia syntaktycznego (np. *terpentyną jedlina płacząca*) lub transpozycyjnych, w których obustronnie zostają zerwane związki gramatyczne między składnikami połączenia syntaktycznego (np. *dowcip, zbytnią zawędzony suszą*).

Analizowane teksty Morsztyna dostarczają różnorodnych przykładów przekształceń mutacyjnych szyku, w grupach trójczłonowych przybierają one następującą postać.

1. Zamiast układu normatywnego obustronnego konfiguracyjnego występuje układ inwersyjny jednostronny prepozycyjny koncentryczny z bezpośrednią prepozycją przydawki dopełniaczowej i odległą prepozycją przydawki przymiotnej, np.:

Na takie trunku zaloty

Dodajmy sobie ochoty (s. 22-23, w. 29-30),

Wielkiemu panu, ale i **wielkiemu**

Wierszów uznawcy, dowcipów sędziemu (s. 109, w. 1-2),

Któż by-ć przyganił, widząc twoje cnoty,

Gładkość i **drogie wdzięczności klejnoty?** (s. 129, w. 1-2).

2. Zamiast układu normatywnego obustronnego konfiguracyjnego występuje układ inwersyjny jednostronny postpozycyjny koncentryczny z normatywnym blokiem kongruentnym, por.:

Zła kanikulo, **psie niebieski wściekły** (s. 24, w. 1).

3. Zamiast układu normatywnego obustronnego konfiguracyjnego występuje układ inwersyjny jednostronny prepozycyjny konpozycyjny z bezpośrednią prepozycją przydawki przymiotnej i odległą prepozycją przydawki dopełniaczowej, por.:

Jako kiedy **Klimeny nierozsądne plemię**
Zwierzonym ogniem palił wszystkorodną ziemię (s. 26, w. 3-4).

4. Zamiast układu normatywnego obustronnego konfiguracyjnego występuje układ inwersyjny jednostronny postpozycyjny koncentryczny z bezpośrednią postpozycją przydawki dopełniaczowej i odległą postpozycją przydawki przymiotnej, por.:

Żeby mógł spalić **okrąg świata cały** (s. 32, w. 26),
Dała-ć **kieliszek Katana niemętny** (s. 91, w. 98).

5. Zamiast układu normatywnego jednostronnego prepozycyjnego koncentrycznego występuje układ inwersyjny obustronny konfiguracyjny, np.:

Ona z ogniów twych przeszydza, jak zbroją
Bezpieczna **twardą skamiałością swoją** (s. 9, w. 9-10),
Ufam ja cale w Bogu swym, **mój wnuku drogi** (s. 59, w. 1),
Uważam tej **kamienną nieużytość hardą**,
Której się w ręce serce me dostało (s. 66, w. 23-24),
Zapuszczam i z daleka cień mych powolności
Na twe pojrzenia wdzięczne, na twe łaskawości (s. 68, w. 5-6),
I choć rozprzedasz **wszystkie stroje nasze** (s. 105, w. 23),
A przecie kiedy **pański rozkaz tęgi**
Nastąpi, muszę znowu do włóczęgi (s. 82, w. 21-22).

Najdalej istotne zmiany strukturalne przynoszą jednak – jak wiemy – pojawiające się w wierszach barokowych cyrkumpozycje i transpozycje.

Warianty cyrkumpozycyjne

1. Zamiast układu normatywnego jednostronnego postpozycyjnego konfiguracyjnego konpozycyjnego lub interpozycyjnego występuje układ inwersyjny obustronny konfiguracyjny w części postpozycyjnej, niekonfiguracyjny w części prepozycyjnej, por.:

I modrzewina czerni nie znająca,
I **terpentyną jedlina płacząca** (s. 12, w. 17-18),
Bojąc się tedy, żeby w tydzień święty,
W który z **serc naszych Kupido wykłęty**,
Nie nagabał mię [...] (s. 100, w. 5-7).

2. Zamiast układu normatywnego jednostronnego postpozycyjnego konfiguracyjnego interpozycyjnego występuje układ inwersyjny obustronny konfiguracyjny w części postpozycyjnej, niekonfiguracyjny w części prepozycyjnej, np.:

Kiedy **pobożnej piesek Erygony**
 Zetlałe palił role i zagony (s. 13, w. 1-2),
 Które **twój wietrzyk niełaski** rozwieje (s. 35, w. 8),
 Wiatry, **moskiewskiej komornicy strony** (s. 129, w. 1),
 Gdyż jak **tutejszej poddani korony**
 Przez sześć miesięcy nie obaczę słońca (s. 151, w. 13-14).

3. Zamiast układu normatywnego jednostronnego prepozycyjnego konfiguracyjnego interpozycyjnego układ inwersyjny obustronny konfiguracyjny w części prepozycyjnej, niekonfiguracyjny w części postpozycyjnej, por.:

I z Tatr **bieżący Poprad nieleniwym skokiem** (s. 27, w. 15),
 Bug ruską krwią pamiętny, i Narew gadziny
 Nie cierpiąca, i **pełen Muchawiec kłodziny** (s. 28, w. 25-26),
 Nielutościwe i **zawarte nieba**
 Na **mój głos**, ślepe na mą troskę słońca! (s. 77, w. 1-2).

4. Zamiast układu normatywnego jednostronnego postpozycyjnego konfiguracyjnego interpozycyjnego występuje układ inwersyjny obustronny konfiguracyjny w części postpozycyjnej, niekonfiguracyjny w części prepozycyjnej, por.:

[...] gdzie dla gruntu **źmudnie**
Ziemię skopanej wiadrem ciągną studnie (s. 91, w. 87-88).

Warianty transpozycyjne

1. Zamiast układu normatywnego jednostronnego postpozycyjnego konfiguracyjnego interpozycyjnego występuje układ inwersyjny jednostronny postpozycyjny niekonfiguracyjny, zrywający obustronnie więzi strukturalne między drugim składnikiem grupy a jego sąsiedztwem, np.:

I **dowcip, zbytnią zawędzony suszą**,
 Przyszedszy k sobie, przywita się z duszą (s. 5, w. 17-18),
 Albo i **Dniestr, chocimską pamiętny rozprawą** (s. 30, w. 61),
 Ma **Hylasa w kolchidzkiej zgubionego drodze** (s. 60, w. 13),
Orleans, bitną pamiętny dziewczyną (s. 86, w. 10),
 I **pałac, wiślnie patrzący na wody** (s. 109, w. 12).

2. Zamiast układu normatywnego jednostronnego postpozycyjnego konfiguracyjnego interpozycyjnego występuje układ inwersyjny jednostronny postpozycyjny niekonfiguracyjny, zrywający obustronnie więzi strukturalne między składnikiem *źmudnie* a jego sąsiedztwem, por.:

Co się rozdziły na szczerym popiele
 Piekielnej Somy, gdzie dla gruntu **źmudnie**
Ziemię skopanej wiadrem ciągną studnie (s. 91, w. 86-88).

3. Zamiast układu normatywnego jednostronnego postpozycyjnego konfiguracyjnego interpozycyjnego występuje układ inwersyjny jednostronny postpozycyjny niekonfiguracyjny, zrywający obustronnie więzi strukturalne między dwoma składnikami *polskiemu i bardzo* a ich sąsiedztwem, por.:

I gdzie tokajskie leżą **winograpy**,
Polskiemu bardzo pograniczu rady (s. 92, w. 109-110).

Ad 4.

Permutacje kumulacyjne (mieszane, niejednorodne) są połączeniami transformacji modyfikacyjnej lub mutacyjnej z rozciągającą, w wyniku czego powstają bądź układy modyfikacyjno-rozciągające, bądź układy mutacyjno-rozciągające. W utworach Morsztyna znajdują się oczywiście oba rodzaje inwersyjnych wariantów mieszanych.

Warianty modyfikacyjno-rozciągające

1. Zamiast układu normatywnego obustronnego konfiguracyjnego konpozycyjnego z bezpośrednią prepozycją przydawki przymiotnej i bezpośrednią postpozycją przydawki dopełniaczowej występuje układ inwersyjny obustronny konfiguracyjny konpozycyjny z odległą prepozycją przydawki dopełniaczowej i bezpośrednią postpozycją przydawki przymiotnej, por.:

Które **miłości** we mnie **zapał srogi**
Mnożą, nad dziewczką okrutną zażyły (s. 9, w. 6-7),
Jeśli cię jednak kiedy, dobrodzieju drogi,
Zapomnię niech **Charybdis** topi mię **wiatr srogi** (s. 58, w. 3-4).

2. Zamiast układu normatywnego jednostronnego postpozycyjnego konfiguracyjnego z bezpośrednią postpozycją przydawki dopełniaczowej występuje układ inwersyjny jednostronny prepozycyjny konfiguracyjny konpozycyjny z odległą prepozycją przydawki dopełniaczowej, por.:

Jest mu podobne, bo to pod lupiną
Rumianą **światu śmierci** jest **przyczyną** (s. 55, w. 13-14).

3. Zamiast układu normatywnego jednostronnego postpozycyjnego konfiguracyjnego interpozycyjnego występuje układ inwersyjny jednostronny prepozycyjny konfiguracyjny konpozycyjny z odległą prepozycją przydawki dopełniaczowej i jeszcze bardziej odległą prepozycją przydawki przymiotnej, por.:

Bodaj był **od swych**, która mnie tak szkodzi,
Poległ **ogarów**, jak Akteon, **zgraje** (s. 144, w. 9-10).

4. Zamiast układu normatywnego jednostronnego postpozycyjnego konfiguracyjnego z postpozycyjnie rozmieszczonym dopełnieniem występuje układ inwersyjny jedno-

stronny postpozycyjny konfiguracyjny z prepozycyjnie rozmieszczonym dopełnieniem; wszystkie określniki trzonu grupy przesunięte do odległej postpozycji, por.:

Niechaj ci **Wisła** napój leje wszytką siłą,
Królewniej naszej śmiercią sławna i mogiłą (s. 27, w. 9-10).

5. Zamiast układu normatywnego jednostronnego prepozycyjnego koncentrycznego z normatywnym blokiem kongruentnym występuje układ inwersyjny jednostronny prepozycyjny koncentryczny z inwersyjnym blokiem kongruentnym w odległej prepozycji, por.:

Szaloną miłość, troskę, afekt ślepy
Rozrutne twoje uleczyły **chęci** (s. 136, w. 25-26).

6. Zamiast układu normatywnego jednostronnego prepozycyjnego koncentrycznego z normatywnym blokiem kongruentnym występuje układ jednorodny prepozycyjny koncentryczny z rozbitym inwersyjnym blokiem kongruentnym, por.:

[...] i Boh, co swe wody
Równo z Dnieprem w **limańskie** toczy **czarne brody** (s. 29, w. 47-48).

Warianty mutacyjno-rozciągające

1. Zamiast układu normatywnego obustronnego konfiguracyjnego konpozycyjnego występuje układ inwersyjny jednostronny prepozycyjny koncentryczny z odległą prepozycją przydawki dopełniaczowej, poprzedzonej dotrzonową przydawką przymiotną, por.:

I **złotą grzywy** puściwszy **osnowę**,
Buja [...] (s. 53, w. 20-21).

2. Zamiast układu normatywnego obustronnego konfiguracyjnego konpozycyjnego występuje układ inwersyjny jednostronny prepozycyjny koncentryczny z bezpośrednią prepozycją przydawki dopełniaczowej i odległą prepozycją przydawki przymiotnej, por.:

I lepiej **nowe** znajdzie **nut kawalce** (s. 128, w. 7).

3. Zamiast układu normatywnego jednostronnego postpozycyjnego konfiguracyjnego interpozycyjnego występuje układ obustronny konfiguracyjny w części postpozycyjnej, niekonfiguracyjny w części prepozycyjnej z przesunięciem przydawki przymiotnej do odległej prepozycji, por.:

Pauzylip **zmarłej** zdobi **grób Syreny** (s. 90, w. 84).

4. Zamiast układu normatywnego jednostronnego postpozycyjnego konfiguracyjnego interpozycyjnego występuje układ inwersyjny obustronny konfiguracyjny w części postpozycyjnej i niekonfiguracyjny w części prepozycyjnej; przydawkę dopełniającą od trzonu grupy oddziela orzeczenie słowne lub element składowy orzeczenia modalnego, por.:

Ale nie pytaj, tylko patrz, gdzie krwawy
Grunt **białej potok** przedziera **Śreniawy** (s. 114, w. 93-94),
Chcesz-li ty **hojnej kunszt** wyprawić **ręki** (s. 125, w. 9).

5. Zamiast układu normatywnego jednostronnego postpozycyjnego konfiguracyjnego konpozycyjnego występuje układ inwersyjny obustronny konfiguracyjny w części postpozycyjnej, niekonfiguracyjny w części prepozycyjnej; dopełnienie od trzonu grupy i imiesłowowej przydawki rozwijającej oddziela niefinitywna forma czasownika, por.:

Tęsknicą mając **serce napelnione** (s. 70, w. 2).

6. Zamiast układu normatywnego jednostronnego postpozycyjnego konfiguracyjnego interpozycyjnego występuje układ inwersyjny jednostronny postpozycyjny niekonfiguracyjny, zrywający obustronnie więzi strukturalne między składnikiem *swej* a jego sąsiedztwem; niefinitywna forma czasownika oddziela trzon od pozostałej części grupy nominalnej, por.:

Dafnis, będąc **od swej opuszczony**
Dorynty, tak żal nieutulony
Swoją wyrażał [...] (s. 62, w. 1-3).

7. Zamiast układu normatywnego obustronnego konfiguracyjnego konpozycyjno-interpozycyjnego występuje układ inwersyjny jednostronny postpozycyjny niekonfiguracyjny, zrywający obustronnie więzi strukturalne między składnikiem *osobnej* a jego sąsiedztwem; łącznik orzeczenia imiennego *są* oddziela trzon grupy i rozbitą przydawkę przymiotną od przymiotnikowej przydawki rozwijającej i dopełnienia, por.:

Partesy twe osobnej są **pełne nauki** (s. 42, w. 19).

Ponieważ dysponujemy już wiedzą językoznawczą o istocie inwersji i poziomach jej realizacji w wypowiedziach artystycznych, mamy przesłanki, by zająć się porównaniem stylu J. A. Morsztyna i J. Kochanowskiego pod kątem przestawni składniowej. Taką analizę porównawczą umożliwiają istniejące opisy szyku wyrazów w grupach nominalnych, przeprowadzone na tekstach lirycznych J. Kochanowskiego (Śliwiński 1984; 2006). Badania składniowe wierszy J. A. Morsztyna i J. Kochanowskiego realizowano – co ważne – tymi samymi metodami, stąd możliwość rzeczywistego, a nie tylko ogólnikowego (czy wręcz pozornego) porównania twórczych dokonań poetów renesansowego i barokowego.

Struktury inwersyjne znajdujące się we fraszkach, pieśniach i trenach, a także w cyklach poetyckich *Kanikuly* i *Lutni* są – co może zdumiewać – takie same, różnica natomiast polega na stopniu nasycenia nimi tekstów reprezentatywnych dla poszczególnych epok literackich.

Jakie więc wnioski stylistyczne wypływają z zestawień danych empirycznych, zebranych pod kątem permutacji inwersyjnych?

1. Obaj poeci stosują rozciąganie struktur składniowych. U Kochanowskiego odległa prepozycja przydawki przymiotnej wynosi 10,36%, a odległa postpozycja przydawki przymiotnej – 4,55%, podczas gdy u Morsztyna odległa prepozycja przydawki przymiotnej uzyskuje 42,33%, a odległa postpozycja przydawki przymiotnej – 10,74% (dane dają łącznie po 100%, gdy doliczy się do wymienionych układów obocznych bezpośrednią postpozycję przydawki przymiotnej); dominującą cechą stylu poezji barokowej są permutacje rozciągające.

2. Obaj twórcy używają permutacji modyfikacyjnych i mutacyjnych; nasycenie tekstów poetyckich tymi wariantami szyku jest prawie identyczne: u Kochanowskiego ta relacja wynosi 45% : 55%, u Morsztyna zaś odpowiednio 47,15% : 52,85%; różnica między stylistyką renesansową i barokową ujawnia się dopiero na szczeblu permutacji mutacyjnych, tj. udziału w nich wariantów cyrkumpozycyjnych i transpozycyjnych; cyrkumpozycja i transpozycja stanowią 7% permutacji mutacyjnych w wierszach Kochanowskiego, natomiast aż 44,6% w wierszach Morsztyna; widać wyraźnie, że permutacje mutacyjne fundujące układy cyrkumpozycyjne i transpozycyjne dominują w utworach barokowych.

3. Obaj artyści posługują się permutacjami kumulacyjnymi: u Kochanowskiego stosunek wariantów modyfikacyjno-rozciągających do wariantów mutacyjno-rozciągających wynosi 36,4% : 63,6%, u Morsztyna z kolei kształtuje się na poziomie 44,4% : 55,6%; tu także daje się zauważyć znamienne dla stylu poetyckiego baroku, nasilającą się tendencję do stosowania układów modyfikacyjno-rozciągających.

Na koniec zgłaszamy postulat opracowania porządku słów w grupach nominalnych, z inwersją włącznie, w innych jeszcze epokach historycznoliterackich, sprawdzenia, czy jakieś warianty linearne nie pretendują do miana cech stylistycznie dominujących, a z czasem może przedstawienia ewolucyjnych przeobrażeń szyku w dziejach poezji polskiej.

Literatura

- KOROLKO M., 1998, *Sztuka retoryki. Przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa.
- KOTARSKI Ł., 1972, *Poezje Jana Andrzeja Morsztyna*, Warszawa.
- KURYŁOWICZ J., 1971, *Podstawowe struktury języka: grupa i zdanie*, [w:] *Problemy składni polskiej. Studia, dyskusje, polemiki z lat 1945–1970*, wybrał, ułożył i wstępem opatrzył A. M. Lewicki, Warszawa.
- SAFAREWICZ J., 1971, *Uwagi o podstawowych strukturach językowych*, [w:] *Problemy składni polskiej...*
- STL, *Słownik terminów literackich*, pod red. J. Sławińskiego, Wrocław–Gdańsk 1976.
- ŚLIWIŃSKI W., 1982, *W poszukiwaniu metody opisu szyku wyrazów w grupach nominalnych dzisiejszej polszczyzny pisanej*, „Pamiętnik Literacki”, R. LXXIII, z. 1–2.
- ŚLIWIŃSKI W., 1984, *Szyk wyrazów w zdaniu pojedynczym dzisiejszej polszczyzny pisanej. Opis prawidłowości*, Kraków.
- ŚLIWIŃSKI W., 1992, *Kłopoty z szykiem wyrazów w grupach nominalnych zawierających dopełnienie lub okolicznik*, „Język Polski”, R. LXXII, z. 4–5.
- ŚLIWIŃSKI W., 1988, *Rozważania nad szykiem przydawek przymiotnych w poezji Jana Kochanowskiego*, „Język Polski”, R. LXIV, z. 4.
- ŚLIWIŃSKI W., 2006, *Szyk rozbudowanych grup nominalnych w poezji renesansowej (na przykładzie wybranych utworów lirycznych Jana Kochanowskiego)*, [w:] *Staropolszczyzna – piękna i interesująca*, cz. 2, zbiór studiów pod red. E. Koniusz i S. Cygana, Kielce [w druku].
- WIERZBICKA A., 1963, *Lingwistyczne narzędzia w stylistycznej analizie szyku wyrazów*, „Pamiętnik Literacki”, R. LIV, z. 2.
- WIERZBICKA A., 1964, *O metodach opisu szyku wyrazów*, „Język Polski”, R. XLIV, z. 1.

**Baroque inversion in „Kanikuła“ and „Lutnia“ by Jan Andrzej Morsztyn
Summary**

Inversion uses change of so called natural (neutral) order of words in a sentence for stylistic purposes and as such is especially useful in studies of poetry. The author of the article analyses inversive nominal phrases in baroque poetry (basing on *Kanikuła* and *Lutnia* by J. A. Morsztyn).

Inversion as a linguistic phenomenon consists in linear extension of textual structures or in transforming basic (initial) linear variants of a given syntactic structure. Extension and transforming are achieved by using a permutation – which means here a transformative rule that changes the linear variant (normative and unmarked) into a different word order – not normative and stylistically marked. There are four types of inversive permutations in nominal phrases (considering types of changes of order): 1. extending, 2. modifying 3. mutational and 4. cumulative.

Extending permutations results in replacing of continuous syntactic structures by uncontinuous structures because the elements of a group are moved to far preposition or postposition. Modifying transformations change basic linear structures into variants of orders without changing internal structure of normative systems, i.e. without replacement of configurational systems by others configurational systems or concentric systems by others concentric systems. Mutational permutations change basic linear models in a way that they break (destroy) normative order and introduce a completely new one in its place – they replace concentric systems by configurational, and configurational by nonconfigurational (circumposition and transposition). Cumulative permutations are combinations of modifying or mutational transformation and extending transformation.

In the last part of the article the author shows how baroque poetry of J. A. Morsztyn is filled with different types of inversion.